

TURKISTONDA MA'RIFATPARVARLIK HARAKATI VA ABDURAUFI FITRATNING IJTIMOIIY-SIYOSIIY QARASHLARI

Choriyeva Jasmina Sherali qizi

O'zJOKU magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan ma'rifatparvarlik harakati, uning asosiy g'oyalari va konsepsiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, jadidchilik harakatining yetakchi vakillaridan biri bo'lgan Abdurauf Fitratning ijtimoiy-siyosiy va islohotchilik qarashlari yoritiladi. Muallif Fitratning ilm-ma'rifat, milliy uyg'onish, din va zamonaviylik uyg'unligi haqidagi qarashlarini ochib beradi hamda ularning bugungi kundagi ahamiyatini asoslaydi. Maqolada ma'rifatparvarlik g'oyalarining zamonaviy talqini, yoshlar tarbiyasi va jamiyat taraqqiyotidagi o'rni ham ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar : Abdurauf Fitrat, din va zamonaviylik, ijtimoiy-siyosiy qarashlar, jadidchilik, ma'rifatparvarlik, milliy uyg'onish, ta'lim islohotlari, Turkiston.

Abstract : This article analyzes the enlightenment movement that emerged in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries, its main ideas and conceptual foundations. It also examines the socio-political and reformist views of Abdurauf Fitrat, one of the prominent representatives of the Jadid movement. The study highlights Fitrat's views on education, national awakening, and the harmony between religion and modernity, as well as their relevance in the contemporary period. Furthermore, the article explores the modern interpretation of enlightenment ideas and their role in youth education and social development.

Keywords: Abdurauf Fitrat, education reforms, enlightenment, Jadidism, national awakening, religion and modernity, socio-political views, Turkestan.

Kirish

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotda muhim o'zgarishlar yuz berdi. Bu davrda jamiyatni taraqqiyot yo'liga olib chiqish zarurati ma'rifatparvarlik harakatining shakllanishiga turtki bo'ldi. Jadidchilik harakati vakillari xalqni jaholatdan chiqarish, ilm-fan va ta'limni rivojlantirish orqali milliy uyg'onishga erishishni maqsad qildilar. Ushbu jarayonda Abdurauf Fitratning ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy qarashlari alohida ahamiyat kasb etdi. U jamiyatni yangilash, ta'lim tizimini isloh qilish va milliy o'zlikni anglash g'oyalarini ilgari surdi. Mazkur maqolada Turkistonda ma'rifatparvarlik harakati hamda Fitratning islohotchilik konsepsiyasi ilmiy tahlil qilinadi.

Turkiston ma'rifatparvarlik harakati: g'oya va konsepsiyalar

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida yuzaga kelgan ma'rifatparvarlik harakati milliy uyg'onish jarayonining muhim bosqichi sifatida tarixda alohida o'rin egallaydi. Bu harakat vakillari jamiyatni taraqqiy ettirishning asosiy omili sifatida ilm-ma'rifatni ko'rishgan hamda jaholat va qoloqlikka qarshi kurashni o'z oldilariga maqsad qilib qo'yishgan. Mazkur jarayon Jadidchilik harakati nomi bilan ham tanilib, u o'zining aniq g'oyaviy asoslari va konseptual qarashlari bilan ajralib turadi.

Ma'rifatparvarlik harakatining asosiy g'oyasi – jamiyatni yangilash va modernizatsiya qilish orqali millatni rivojlantirishdan iborat edi. Bu yo'lda harakat yetakchilari, xususan Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va Munavvarqori Abdurashidxonov kabi ziyolilar yangi usul maktablarini tashkil etish, dunyoviy fanlarni o'qitish hamda milliy o'zlikni anglashni kuchaytirishga alohida e'tibor qaratdilar. Ularning fikricha, ta'lim tizimini isloh qilmasdan turib jamiyatni taraqqiy ettirish mumkin emas edi¹⁹³.

Harakatning muhim konsepsiyalaridan biri – “usuli jadid” ta'lim tizimini joriy etish bo'lib, u eski maktab va madrasalardagi an'anaviy yodlash usullaridan voz kechib, zamonaviy pedagogik yondashuvlarni tatbiq etishni nazarda tutgan. Bu tizim o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, tabiiy va aniq fanlarga qiziqishini oshirishga xizmat qilgan. Shu bilan birga, jadidlar matbuot va teatrni ham ma'rifat tarqatishning muhim vositasi sifatida ko'rganlar. Masalan, gazetalar va jurnallar orqali ijtimoiy-siyosiy ongni shakllantirishga harakat qilingan.

Ma'rifatparvarlik harakati g'oyalarida milliy uyg'onish, mustaqillik va ijtimoiy adolat masalalari ham muhim o'rin tutadi. Jadidlar jamiyatda ayollar huquqlarini kengaytirish, ularni ta'limga jalb etish zarurligini ilgari surdilar. Bu esa o'z davri uchun nihoyatda ilg'or qarash bo'lib, jamiyat taraqqiyotining ajralmas qismi sifatida baholangan. Shuningdek, ular diniy qadriyatlarni inkor etmagan holda, ularni zamon talablariga mos ravishda talqin qilish zarurligini ta'kidlaganlar.

Jadidchilik harakati Turkiston tarixida muhim o'rin tutgan ma'rifiy va islohotchi harakat bo'lib, uning asosiy maqsadi xalqni zamonaviy ilm-fan bilan tanishtirish, milliy ongni uyg'otish va jamiyatni taraqqiyot sari yetaklash edi¹⁹⁴.

Turkiston ma'rifatparvarlik harakati o'zining chuqur g'oyaviy asoslari va ilg'or konsepsiyalari bilan mintaqada ijtimoiy-siyosiy fikr rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu harakat nafaqat ta'lim sohasida, balki milliy o'zlikni anglash, madaniy yuksalish va jamiyatni

¹⁹³ Saidov D. M. o'g'li. Turkiston jadidlarining ma'rifiy faoliyati: g'oyalari, maqsadlari va vazifalari // New Renaissance: International Scientific and Practical Conference. – 2025. – Vol. 2, Issue 4. – B. 110.

¹⁹⁴ Tishaboyeva I. R., Ismoilov O. I. o'g'li. Jadidchilik harakati: maqsad va natijalar // Tadqiq va tatbiq: ilmiy-uslubiy jurnal. – 2025. – Maxsus son 3(1). – B. 272–274.

modernizatsiya qilish jarayonlarida ham muhim rol o'ynadi. Uning merosi bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, zamonaviy taraqqiyot yo'lida muhim nazariy va amaliy asos vazifasini o'tamoqda.

Abdurauf Fitratning islohotchilik g'oyalari

XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim o'rin tutgan jadid ziyolilaridan biri Abdurauf Fitrat o'zining keng qamrovli islohotchilik qarashlari bilan ajralib turadi. Uning konsepsiyasi jamiyatni har tomonlama yangilash, millatni uyg'otish va zamonaviy taraqqiyot yo'liga olib chiqishga qaratilgan edi.

Fitrat – milliy uyg'onish va islomiy islohotlar tarafdori bo'lib, "Hind sayohati" va "O'zbek adabiyoti namunalari" asarlari orqali xalqni ilmga da'vat qilgan¹⁹⁵.

Fitratning islohotchilik konsepsiyasining markazida ilm-ma'rifat va ta'lim tizimini yangilash g'oyasi turadi. U an'anaviy maktab va madrasalardagi eskicha o'qitish usullarini tanqid qilib, "usuli jadid" asosida yangi maktablar ochish, dunyoviy fanlarni joriy etish zarurligini ta'kidlagan. Uning fikricha, taraqqiyotning asosiy sharti – bu bilimli va ongli avlodni tarbiyalashdir.

Ikkinchi muhim yo'nalish – milliy o'zlikni anglash va uyg'onish masalasidir. Fitrat millatning rivoji uchun avvalo uning tarixini, tilini va madaniyatini chuqur anglash zarurligini ilgari suradi. U milliy ongni shakllantirish orqali jamiyatni mustamlakachilik asoratidan chiqarish mumkin deb hisoblagan.

Fitrat konsepsiyasida din va zamonaviylik uyg'unligi alohida o'rin tutadi. U islom dinini inkor etmagan holda, uni zamon talablari asosida talqin qilish, ilm-fan bilan uyg'unlashtirish tarafdori bo'lgan. Uning qarashlariga ko'ra, din taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi emas, balki uni qo'llab-quvvatlovchi omil bo'lishi kerak.

Yana bir muhim jihat – ijtimoiy va siyosiy islohotlar zaruratidir. Fitrat jamiyatda adolat, tenglik va qonun ustuvorligini ta'minlashni asosiy vazifa deb bilgan. U davlat boshqaruvida zamonaviy tizimlarni joriy etish, xalq manfaatlariga xizmat qiladigan siyosiy tuzumni shakllantirish g'oyasini ilgari surgan.

Shuningdek, uning qarashlarida ayollar masalasi va gender tengligi ham muhim o'rin egallaydi. Fitrat ayollarning ta'lim olishi va jamiyat hayotida faol ishtirok etishini millat taraqqiyotining muhim omili sifatida ko'rgan.

Abdurauf Fitratning islohotchilik konsepsiyasi kompleks xarakterga ega bo'lib, u ta'lim, madaniyat, din, siyosat va ijtimoiy hayotni qamrab olgan. Uning g'oyalari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan bo'lib, zamonaviy jamiyat rivojida muhim nazariy asos sifatida xizmat qiladi.

¹⁹⁵ Saidov D. M. o'g'li. Turkiston jadidlarining ma'rifiy faoliyati: g'oyalari, maqsadlari va vazifalari // New Renaissance: International Scientific and Practical Conference. – 2025. – Vol. 2, Issue 4. – B. 113.

Ma'rifatparvarlik va Abdurauf Fitrat merosining bugungi talqini

Bugungi globallashtirish va axborotlashuv davrida ma'rifatparvarlik g'oyalari o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q, aksincha, yangi mazmun bilan boyib bormoqda. XIX–XX asr boshlarida Turkiston hududida shakllangan ma'rifatparvarlik harakati jamiyatni ilm-fan, ta'lim va madaniyat orqali rivojlantirishni maqsad qilgan bo'lsa, bugungi kunda bu g'oyalar innovatsion taraqqiyot, raqamli savodxonlik va global tafakkur bilan uyg'unlashmoqda.

Zamonaviy talqinda ma'rifatparvarlik – bu faqat savodxonlikni oshirish emas, balki tanqidiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirish jarayonidir. Bu jihatlar Jadidchilik harakati vakillarining asosiy g'oyalari bilan hamohangdir. Ular jamiyatni jaholatdan chiqarish uchun ta'limni isloh qilish, matbuot va madaniyat orqali ongini uyg'otishga intilganlar.

Fitrat merosining bugungi talqini esa uning qarashlarini zamonaviy ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlar bilan uyg'un holda qayta anglashni anglatadi. Fitrat ilgari surgan ilm va din uyg'unligi, milliy o'zlikni anglash va zamonaviy bilimlarga intilish g'oyalari bugungi kunda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, yosh avlodni tarbiyalashda uning pedagogik va falsafiy qarashlari muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Bugungi kunda Fitrat merosi quyidagi yo'nalishlarda qayta talqin qilinmoqda:

Ta'lim tizimida – innovatsion metodlar va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali;

Madaniyat va milliy o'zlikda – milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va global madaniyat bilan uyg'unlashtirish orqali;

Ijtimoiy hayotda – fuqarolik jamiyatini rivojlantirish va ijtimoiy faollikni oshirish orqali.

Shuningdek, Fitratning ayollar ta'limi va jamiyatdagi o'rni haqidagi qarashlari bugungi gender tenglik masalalarida ham o'z aksini topmoqda. Uning fikricha, jamiyat taraqqiyoti ayollarning bilim darajasi va ijtimoiy faolligiga bevosita bog'liq bo'lib, bu g'oya hozirgi davrda ham dolzarbdir.

Xulosa qilib aytganda, ma'rifatparvarlik va Fitrat merosi bugungi kunda yangi tarixiy sharoitda qayta talqin qilinib, zamonaviy jamiyat ehtiyojlariga moslashtirilmoqda. Bu meros nafaqat tarixiy qadriyat, balki bugungi taraqqiyot uchun muhim g'oyaviy va nazariy manba sifatida xizmat qilmoqda.

Yangi O'zbekiston kelajagini qurishda, yoshlar ma'naviyatini rivojlantirishda jadidlarning boy merosi, ularning ajralmas xazinasidan foydalanish zarur. Kelajak poydevorini jadidlar ma'naviyati bilan boyitilsa, xalqning ertasi buyuk bo'ladi. Buyuk bobolar qoldirgan ilmiy merosni asrab-avaylash, kelajak avlodga o'z holida berish zarur¹⁹⁶

Taklif sifatida Fitrat va jadidlarning g'oyalarini faqat tarixiy fakt sifatida emas, balki bugungi

¹⁹⁶ Saidov D. M. o'g'li. Turkiston jadidlarining ma'rifiy faoliyati: g'oyalari, maqsadlari va vazifalari // New Renaissance: International Scientific and Practical Conference. – 2025. – Vol. 2, Issue 4. – B. 115.

ta’lim, yoshlar tarbiyasi, gender tengligi va ijtimoiy islohotlar bilan qiyosiy tahlil qilish zarur. Bu jurnalistikani ilmiy-analitik darajaga olib chiqadi va mavzuning dolzarbligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tishaboyeva I. R., Ismoilov O. I. o‘g‘li. Jadidchilik harakati: maqsad va natijalar // Tadqiq va tatbiq: ilmiy-uslubiy jurnal. – 2025. – Maxsus son 3(1). – B. 272–274.
2. Saidov D. M. o‘g‘li. Turkiston jadidlarining ma’rifiy faoliyati: g‘oyalari, maqsadlari va vazifalari // New Renaissance: International Scientific and Practical Conference. – 2025. – Vol. 2, Issue 4. – B. 113.